

Marcel Cornis-Pope

Międzykulturowe opowieści w hybrydowych ramach : o pisaniu historii literatury Europy Środkowo-Wschodniej

Teksty Drugie : teoria literatury, krytyka, interpretacja nr 6 (132), 111-117

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Prezentacje

Marcel CORNIS-POPE

Międzykulturowe opowieści w hybrydowych ramach.
O pisaniu historii literatury Europy
Środkowo-Wschodniej

W swoich uwagach na temat książki *New literary history of America* ('Nowa historia literatury amerykańskiej', ed. Marcus Greil i Werner Sollors 2009) Priscilla Wald pisze: „Historia literatury wcale nie umarła. Zarówno gatunki, jak i dyscypliny są dynamiczne, podobnie jak samo pojęcie literackości” [Wald, s. 1]. Zasadą, którą kierowano się w *New literary history of America*, wyjaśnia dalej autorka, jest pryzmatyczność, zbieranie rozmaitych perspektyw teoretycznych, oferowanie czytelnikowi „karnawału stylów, głosów i tematów”. Poszczególne rozdziały monografii „są jak chwile w historii, obrazy, które łatwo łączą się z innymi i pomagają czytelnikowi dostrzec tworzące się między epokami układy” [tamże].

Pryzmatyczny, wielokulturowy i multimedialny do pewnego stopnia model historii literatury opisywany przez Wald pojawił się wcześniej w kilku historiach, łącznie z tą, którą dziś przedstawiamy. Książka *History of the literary cultures of East-Central Europe* ('Historia literackich kultur Europy Środkowo-Wschodniej'), której kolejne tomy wydawaliśmy z Johnem Neubauerem przez ostatnich dziesięć lat, jest odpowiedzią na epokowe wydarzenia, jakie miały miejsce po zburzeniu muru berlińskiego. To pierwsze ponadnarodowe studium obszaru kulturowego i literackiego rozciągającego się od krajów bałtyckich na północy do Bułgarii i Albanii na południu, od Ukrainy i Mołdawii na wschodzie do Czech na zachodzie. Jest to praca zbiorowa ponad 130 autorów z Europy (Wschodniej i Zachodniej), Stanów Zjednoczonych, Kanady oraz Australii, która została sfinansowana przez

Prezentacje

International Comparative Literature Association. Nie stanowi chronologicznie ułożonej opowieści, to raczej eksperyment w pisaniu historii literatury. Interesowało nas zarówno to, co łączy poszczególne kultury, jak i to, co je rozdziela, stąd podtytuł: *Junctures and disjunctures in the 19th and 20th Century*.

Po roku 1989 badacze literatury i kultury musieli w obliczu tak radykalnej zmiany sytuacji politycznej szukać nowych sposobów opisu relacji między kulturami, ich porównywania, tłumaczenia jednych na drugie, łączenia ze sobą całości, które tradycyjnie traktowano jako odrębne. Dziś koncentracja na „kontaktach kulturowych” jest jeszcze ważniejsza niż w okresie zimnej wojny: historia literatury musi wkroczyć w nowe obszary, korygować zarówno wąskie, etnocentryczne ujęcia, jak i przeciwstawiające się im teorie globalistyczne, które redukuje wszystkie kultury do kilku ogólnikowych cech.

Jak to ujął niedawno jeden z recenzentów, zadanie, jakiego podjęliśmy się w naszej wielotomowej *Historii*, to „ponowne skonstruowanie obrazu tradycji literackich regionu [Europy Środkowo-Wschodniej] przez dekonstrukcję mitów narodowych i skupienie się na wątkach wspólnych, co prowadzi do otwarcia horyzontu na obszary zwykle przeoczane w tradycyjnych narodowych historiach literatury” [Baár, s. 468-469]. Początkowo inspirowało nas komparatystyczno-międzykulturowe podejście do historii literatury zarysowane w programowym wystąpieniu Maria J. Valdésa i Lindy Hutcheon z 1995 roku, ale przez piętnaście lat nasze koncepcje teoretyczne i nasz sposób pracy ewoluowały. Nietrudno zrozumieć, czemu dzieło to okresowo stawiało przed nami problemy niemal nierozwiązywalne: miało w końcu objąć dwa pełne wydarzeń stulecia rozwoju około dwudziestu literatur z wielu różnych obszarów językowych (kraje bałtyckie, Bałkany, słowiańskie kraje Europy Środkowej, niesłowiańska Mołdawia, Rumunia, Węgry, Albania) oraz opisać kontakty między nimi. Od początku mieliśmy z Johnem świadomość nie tylko gigantycznych rozmiarów tego przedsięwzięcia, ale i polemicznej natury naszej koncepcji – kwestionowała ona bowiem tradycyjne historie literatury oparte na założeniach narodowych i koncentrujące się na zbiorach tekstów (my bierzemy pod uwagę także inne media, takie jak teatr, opera, czasami sztuki plastyczne, a literaturę omawiamy w szerokim kontekście społeczno-politycznym). Ponieważ w naszej historii poruszamy się w obszarze leżącym poza granicami literatur narodowych i szukamy „punktów zbieżności” czy też „punktów węzłowych” umożliwiających interpretację międzykulturową (*cross-cultural interpretation*), chwilami nie zważamy na narodowe ambicje czy problemy wynikające z wąsko rozumianych ujęć estetycznych czy „tekstocentrycznych”.

Trzeba przyznać, że zarówno ja, jak i John lubimy wprowadzać nieco twórczych kontrowersji. W 2002 roku w prezentacji założeń przygotowanej dla ACLA (American Comparative Literature Association), przekonywaliśmy, że podejście, które wybraliśmy dla naszej historii, polega na

odrzuconiu tradycji pozytywistycznych i ortodoksyjnie marksistowskich, traktujących literaturę jako mimetyczne odbicie leżącej u jej podłoża „rzeczywistości”, odrzuconiu

Cornis-Pope Międzykulturowe opowieści w hybrydowych ramach

takich odmian historii, które izolują swoją dyscyplinę od otaczającej kultury, odrzuceniu heglowskich, organicystycznych, teleologicznych uogólnionych wizji epok i kultur, redukcjonistycznych ujęć narodowych oraz, co nie mniej istotne, historii zdominowanych przez „wielkie narracje”. [Cornis-Pope, Neubauer 2002, s. 1]

Zamiast skupiać się na takich elementach, postanowiliśmy podkreślać „skrzyżowania” i „węzły”, miejsca spotkań różnych tradycji. W ten sposób chcieliśmy uwypokreślić ponadnarodową, h y b r y d y c z n ą naturę wytworów kultury w Europie Środkowo-Wschodniej. Wychodząc od sugestii teoretycznych Valdésa i Hutcheon, naszą historię uporządkowaliśmy wokół pięciu punktów węzłowych i ich literackiej reprezentacji: ważnych dat historycznych, gatunków, miejsc geograficznych, instytucji literackich oraz kluczowych postaci (historycznych i fikcyjnych). Podejście takie dostarczyło elastycznego modelu, umożliwiającego omawianie literatury w ciągle zmieniającym się środowisku geopolitycznym i kulturowym, jakim jest Europa Środkowo-Wschodnia.

Pierwszy tom naszej *Historii* (wydany w 2004 roku) przedstawia całościowy zarys projektu. Wstęp skupia się na tożsamości regionu i jego sprzecznych ujęciach topograficznych w historii: od koncepcji pangermańskiej Mitteleuropy, w której inne tradycje etniczne (słowiańska, romańska, węgierska itd.) były usuwane na dalszy plan, po sowieckiej proweniencji koncepcję Europy Wschodniej odciętej od tradycyjnych powiązań z Europą Środkową i Zachodnią, aż po w dużej mierze utopijny projekt „Europy Środkowej”, przywracany co jakiś czas do życia (ostatnio w latach 80. XX wieku), w celu wyróżnienia tego obszaru na tle wschodnich i południowych potęg imperialnych, carsko-sowieckiej i ottomańskiej. Wybraliśmy bardziej neutralne w stosunku do tych politycznie uwarunkowanych terminów sformułowanie „Europa Środkowo-Wschodnia” (East-Central Europe, ECE), które wprowadził w 1983 roku Jenő Szűcs w swoim artykule *The three historical regions of Europe* („Trzy historyczne regiony Europy”). Taki opis pozwala uzyskać obraz złożonych przemian i kontaktów kulturowych w obszarze obejmującym państwa bałtyckie, Bukowinę, Mołdawię, Ukrainę, Rumunię i Bałkany, wykraczającym poza region tradycyjnie kojarzony z Europą Środkową.

Pozostałą część pierwszego tomu poświęcono eksploracji literatur tego obszaru przez pryzmat kategorii temporalnych i gatunkowych, które pozwalają łączyć kultury ponad granicami narodowymi, a zarazem nie wymagają, by te same wydarzenia doświadczane były w różnych kulturach w tym samym rytmie czy rozwijały się w tych samym kierunku. Zamiast szukać „istoty” narodowego czy lokalnego gatunku („esencji” polskiej poezji lirycznej czy rumuńskiej powieści realistycznej), skupiamy się na „przekraczaniu granic”, podkreślamy wyłanianie się nowych gatunków pisarstwa, takich jak reportaż, powieść liryczna, autobiografia fikcjonalna, parodia i teoria literatury, lub analizujemy przekraczanie przez literaturę własnych granic – w podrozdziale dotyczącym sztuk multimedialnych: opery i filmu.

Tom drugi (2006) przedstawia wieloetniczne historie literatury związane z określonymi miastami, terenami granicznymi, regionami (*sub-regions*) oraz ko-

Prezentacje

rytarzem dunajskim; podkreśla rolę tych hybrydycznych obszarów w wewnętrznym różnicowaniu się i pluralizowaniu literatur narodowych. Historie literatury Rygi, Płowdiwu, Timișoary czy Budapesztu, Siedmiogrodu oraz korytarza dunajskiego ukazują, w jaki sposób każde z tych miejsc było w ciągu ostatnich dwustu lat ojczyzną różnorodnych etnicznych tradycji literackich rozwijających się obok tej, która obecnie dominuje w obszarze wyznaczonym przez granice państwowe. Innych przykładów wielokulturowości dostarcza z kolei duży obszar pomiędzy granicą na Odrze i Nysie Łużyckiej, Polską, dawnymi Austro-Węgrami, tzw. strefą osiedlenia w Rosji carskiej i częścią południowej Rumunii związaną z kulturą aszkenazyjską Żydów środkowo- i wschodnioeuropejskich. Ale wielo- czy międzykulturowość (*multi- or cross-culturality*) można odnaleźć także w obrębie rejonów, które zwykle ściśle wiązaliśmy z paradygmatem narodowym, takich jak obecne terytorium Albanii, według jednego z autorów, Roberta Elsiego, wcielenia „hybrydycznej ziemi bałkańskiej”, która umożliwiła rozwój literatury albańskiej na styku chrześcijaństwa i islamu.

Dwa pozostałe tomy naszej *Historii* dalej ukazują, jak wpływają na siebie poszczególne tożsamości lokalne, regionalne i ponadnarodowe, częstokroć na tle utrzymujących się konfliktów etnicznych w Europie Środkowo-Wschodniej. Tom trzeci (2007), z podtytułem *The making and remaking of literary institutions* (‘Powstanie i przekształcenia instytucji literackich’), opisuje, jaki wpływ na rozwój literatury Europy Środkowo-Wschodniej miały rozmaite instytucje literackie (teatr, uniwersytet, akademia, wielokulturowe czasopisma, historia literatury jako gatunku), podczas gdy tom czwarty (2010), *Types and stereotypes* (‘Typy i stereotypy’), skupia się na literackich reprezentacjach rodziny, tożsamości kobiecej, obcego, ludzi wyjętych spod prawa, na obrazach traumy, poetach narodowych oraz fikcyjnych i rzeczywistych postaciach. Wiele z tych postaci i obrazów cierpiało wskutek przestrzennych i kulturowych wysiedleń, odrzucenia przez grupy panujące (dotyczy to ogólnie mniejszości narodowych) lub wyłączenia z wszelkiej przynależności terytorialnej w arbitralnym procesie „wyobcowania” (*othering*) (na przykład Romowie).

Tom czwarty kończy się epilogiem, śledzącym historię regionu po 1989 roku, co jest w naszym projekcie węzłowym punktem dojścia. Wtopiona w te rozważania narracja, podobnie jak większość z poprzedzającej je opowieści, jest podzielona. Upadek żelaznej kurtyny uwolnił pisarzy Europy Środkowo-Wschodniej od cenzury i pozwolił im na bliższy kontakt z szerszym obiegiem literackim Europy i świata, zwłaszcza przez rozszerzenie Wspólnoty Europejskiej. Ale choć pisarze mogą teraz swobodnie podróżować, to niknące subsydia państwowe, wprowadzenie kapitalistycznego komercjalizmu i zmniejszone zainteresowanie literaturą wpełnęły teatry, wydawnictwa, czasopisma i instytucje edukacyjne w kryzys. W przypadku niektórych pisarzy prowadziło to do przekraczania granic: językowych, doświadczeń kulturowych czy geograficznych w celu promowania tego, co Franca Sinopoli nazywa „poetyką przekładu międzykulturowego” („*Migrazione/letteratura*”).

Cornis-Pope Międzykulturowe opowieści w hybrydowych ramach

Upadek Związku Radzieckiego i jego ideologii spowodował otwarcie puszek Pandory: tłumione dotychczas postawy nacjonalistyczne, szowinistyczne i ksenofobiczne wypłynęły na powierzchnię, co doprowadziło do rozpadu Czechosłowacji i Jugosławii. Szczególnie to drugie zdarzenie zaowocowało w latach 90. XX wieku nowymi formami wygnania. Historia literatury Europy Środkowo-Wschodniej to w dużej mierze naprzemienne wygnania i powroty (zwykle problematyczne): *exodus* wielkich polskich romantyków w XIX wieku, opuszczanie Węgier w 1919 przez pisarzy lękających się białego terroru, ucieczki przed Hitlerem czy od komunizmu. Po roku 1989 odnowiony antysemityzm i przemoc wobec mniejszości, szczególnie Romów, zmusiły pewną liczbę pisarzy do przeprowadzki na Zachód, na stałe bądź na pewien czas. Jak jasno to pokazuje kompendium Johna Neubauera i Zsuzsanny Borbála Török *The exile and return of writers from East-Central Europe* („Wygnanie i powrót pisarzy z Europy Środkowo-Wschodniej”) saga wygnania nie dobiegła jeszcze końca, tylko toczy się nowym trybem.

W kontekście kolejnych konfliktów etnicznych i utrzymujących się w Europie Środkowo-Wschodniej podziałów nasza *Historia* rzuca wyzwanie izolacji literatur narodowych, umieszcza kultury w nowym kontekście regionalnym, relatywizuje mity narodowe, odzyskuje te dzieła, pisarzy i literatury mniejszości, które były marginalizowane bądź ignorowane. Dobra wiadomość jest taka, że nasz wysiłek, by odzyskać ideę wielokulturowej „trzeciej Europy” jako buforu między krajami o ambicjach hegemonicznych i jako odpowiedzi na lokalne etnocentryzmy, została w Europie Środkowo-Wschodniej podjęta w kilku grupach uczonych, wśród których niektóre miały przedstawicieli bądź były omawiane także w naszej *Historii* (na przykład osoby związane z Uniwersytetem w Sofii, słoweńskim Institutum Studiorum Humanitatis, bukaresztańskim New Europe Institute, Timișoarańska grupa „Trzecia Europa” czy Uniwersytetem Środkowoeuropejskim w Budapeszcie). Dla tych uczonych Europa Środkowo-Wschodnia nie jest jakimś uskokiem geologicznym (jak wciąż sądzą niektórzy intelektualiści zachodni), ale „obszarem spotkania” (*region of convergences*), „trzecią Europą”, na terenie której stykają się Wschód z Zachodem, centrum z peryferiami, to, co globalne, z tym, co lokalne. Jak przekonywał Václav Havel w przemówieniu na konferencji Europe’s New Democracies (13-19 lipca 2001), nowy świat po 1989 roku powinien ułatwiać rozwój współpracy regionalnej, uwydatniając równocześnie „decentralizację i integrację”. Obaj z Johnem popieramy koncepcję dynamicznego regionalizmu Havla, traktujemy Europę Środkowo-Wschodnią zarówno jako *multi-center*, jak i „talerz obrotowy” pomiędzy dwoma pozostałymi głównymi regionami Europy (Europą Zachodnią i Europą Wschodnią).

John traktuje literatury poszczególnych krajów raczej jako obszary spotkań niż konkurujące ze sobą byty, podkreśla przepływ informacji i wytworów kultury przez granice, zarówno te fizyczne, jak i wszelkie inne. A mimo to biorące udział w interakcji pojedyncze kultury oraz większe jednostki zachowują w jego wizji tożsamość – uczestniczą w tej dynamicznej odmianie międzykulturowości jako równorzędni partnerzy.

Prezentacje

Własna biografia intelektualna Johna jest przykładem takiej właśnie, twórczej międzykulturowości. Poznał on różne kultury, zmuszony zarówno dramatycznymi wydarzeniami drugiej połowy XX wieku (opuścił Węgry w 1956, by umknąć przed prześladowaniami po upadku antykomunistycznego buntu), jak i pragnieniem odkrywania bogactwa tego, co poddaje się przekładowi międzykulturowemu. Zaś moja formacja kulturowa, czyli rejon Siedmiogrodu i Banatu, obejmowała twórcze kontakty z rozlicznymi rodzajami wielokulturowości, wśród których jedne miały charakter konfliktowy, inne integrujący. Podobnie jak w przypadku Johna, także i u mnie doświadczenie życia w USA wzmocniło świadomość międzykulturowości, krzyżowania się kultur i ich przenikania przez granice. Pomimo licznych trudności, jakie napotkaliśmy w naszym przedsięwzięciu, pozostaliśmy mu wierni, gdyż wierzymy, że pomoże nam ono zbliżyć się do owej „gościnniej przestrzeni, w której można kultywować wielojęzyczność, poliglosję, sztukę mediacji kulturowej, głębokie porozumienie międzykulturowe i autentycznie globalną świadomość” z wizji Mary Louise Pratt [1995, s. 62]. Mamy nadzieję, że czytelnicy naszej książki także będą w stanie dostrzec przestrzeń międzykulturowego porozumienia w Europie Środkowo-Wschodniej, regionie tak często rozdieranym przez nacjonalistyczne i imperialne tendencje. Mamy też nadzieję, że w naszej historii literatury Europy Środkowo-Wschodniej znajdą coś inspirującego twórcy innych projektów poświęconych wybranym obszarom oraz ci, którzy podejmą próbę uprawiania komparatystycznej historii literatury w świecie po roku 1989, po zimnej wojnie.

W 1942 roku pochodzący z wielokulturowej Galicji Stanisław Vincenz ostrzegął:

Jeśli obszar środkowoeuropejski nie zespoli swych członów na podstawie jak gdyby federacji duchowej i kulturalnej [...], każdy z jego członów z konieczności stanie się z czasem pobocznym terenem któregoś z większych obszarów. W razie zaś zbliżenia każdy członek może zachować swą odrębną fizjonomię i wzmocnić się znacznie przez wahadłowanie jeszcze w innym niż dotąd kierunku. [cyt. za Kiss, s. 130]

Słowa te zachowują aktualność na początku trzeciego tysiąclecia.

Cytowana literatura przedmiotu

- Baár M., 2007, *Review of Marcel Cornis-Pope and John Neubauer, eds. 'History of the Literary Cultures of East-Central Europe'*, vol. 1-2, *Comparative Critical Studies* vol. 4 no 3.
- Cornis-Pope M., Neubauer J., 2002, *Towards a history of literary cultures in East-Central Europe. Theoretical reflections*, „ACLS Occasional Paper” no 52, New York: American Council of Learned Societies.
- Cornis-Pope M., Neubauer J., eds., vol. 1: 2002, vol. 2: 2006, vol. 3: 2007, vol. 4: 2010, *History of the literary cultures of East-Central Europe. Junctures and disjunctures in the 19th and 20th century*, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Dolinar D., Juvan M., 2006, *Writing literary history. Selected perspectives from Central Europe*, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Havel V., *Multitudinea de culori a lumii contemporane (The Multicolored Contemporary World)*, speech delivered at the Conference on Europe's New Democracies, trans. M. Mihăescu, „Dilema” 9.437.

Cornis-Pope Międzykulturowe opowieści w hybrydowych ramach

- Hutcheon L., Kadir D., Valdés M.J., 1996, *Collaborative historiography. A comparative literary history of Latin America*, „ACLS Occasional Paper” 35, New York: American Council of Learned Societies.
- Kiss C.G., 1989, *Central European Writers about Central Europe. Introduction to a non-Existent book of readings*, w: G. Schöpflin, N. Wood, eds., *In search of Central Europe*, Oxford: Polity.
- Marcus G., Sollors W., 2009, *A new literary history of America*, Cambridge (MA): University Press, 2009.
- Neubauer J., Borbála Török Z., eds., 2009, *The exile and return of writers from East-Central Europe. A compendium*, Berlin: de Gruyter.
- Pratt M.L., 1995, *Comparative Literature and Global Citizenship, Comparative literature in the age of multiculturalism*, ed. Ch. Bernheimer, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Sinopoli F., 2003, *Migrazione/literatura: due proposte di indagine critica* (‘Migration/Literature. Two proposals for critical research’), <http://www.alef-fvg.it/immigrazione/temi/culture/2003/sinopoli.pdf>
- Szűcs J., 1983, *The three historical regions of Europe. An outline*, trans. J. Parti, „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae” vol. 29, no 2/4.
- Valdés M.J., Hutcheon L., 1995, *Rethinking literary history – comparatively*, „ACLS Occasional Paper” no 27, New York: American Council of Learned Societies.
- Wald P., 2010, *Is this literary history?*, „The Chronicle of Higher Education” vol. 5.

Abstract

Marcel CORNIS-POPE
Virginia Commonwealth University

Intercultural stories in hybrid frames. On writing a literary history of the ECE region

The article describes a prismatic, multicultural and to some extent multimedia model of literary history presented in the volumes of *History of the literary cultures of East-Central Europe*, which have been published by John Neubauer and the author over the past ten years. The series responds to the momentous events that have unfolded since the tearing down of the Berlin Wall, offering the first transnational study of the cultural and literary region that stretches from the Baltic countries to Bulgaria and Albania and from Ukraine and Moldova in the East to Czech Republic in the West. This joint work of more than 130 contributors from Europe, United States, Canada, and Australia, sponsored by the International Comparative Literature Association, is not a chronological narrative, but an experiment in writing literary history that acknowledges ruptures as well as transnational connections.